

УДК 159.9.072.43-355.23

О.С. Колесніченко

Академія внутрішніх військ МВС України, Харків

ФАКТОРНА СТРУКТУРА ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ КУРСАНТІВ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК МВС УКРАЇНИ

В статті представлено результати факторного аналізу професійної самосвідомості курсантів внутрішніх військ МВС України. Визначено змістові особливості структурних компонентів професійної самосвідомості курсантів внутрішніх військ на різних курсах навчання у ВВНЗ.

Ключові слова: професійне становлення, професійна самосвідомість, внутрішні війська МВС України.

Вступ

Постановка проблеми. Сучасна вища військова школа в рамках чергового етапу реформування переживає складний і часом болісний процес оновлення. Головна мета перетворення у ВВНЗ – максимально наблизити навчання і виховання до потреб часу, допомогти розкрити усі дарування особистості курсанта і, врешті-решт, підготувати фахівця, який поєднає в собі широку фундаментальну наукову підготовку з глибокими всебічними знаннями конкретної військової спеціальності, а також такого, який переконаний у необхідності ефективного і відповідального служіння, усвідомлює своє призначення та роль в системі внутрішніх військ МВС України.

Не останню роль у досягненні цих цілей має розвиток професійної самосвідомості майбутніх офіцерів. Курсанту необхідно знати себе, свої здібності та можливості, вміти співвідносити і адекватно оцінювати їх у відповідності з тими вимогами, які пред'являє до нього його майбутня військова спеціальність, мати адекватний рівень вимог, щоб складати реалістичні плани своєї навчальної і майбутньої професійної діяльності, вибудувувати оптимальні міжособистісні відносини у військовому середовищі.

Військова служба завжди була і буде пов'язана з «подоланням позбавлень і труднощів» різного характеру, як би держава не намагалась мінімізувати їх, з обмеженням цивільних прав і свобод людини, визначених Конституцією, з одночасним пред'явленням до військового фахівця підвищених вимог як професійного, так і морального характеру.

Так, згідно закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» військовослужбовці повинні володіти високою духовністю, розвиненим почуттям патріотизму, офіцерської честі і військового обов'язку, моральною і психологічною готовністю до професійної діяльності в умовах підвищеного ризику [3].

Сформувати ці якості неможливо без усвідомлення кожним курсантом самого себе як майбутнього офіцера. Професійна самосвідомість сприяє формуванню у майбутніх офіцерів впевненості в собі, правильності свого вибору професії, допомагає побачити перспективу свого розвитку, дозволяє активно включитися в сферу на початку навчальної, а потім і професійної діяльності. У зв'язку з цим зростає роль професійної самосвідомості як інструменту підготовки майбутніх офіцерів, що робить проблему його розвитку актуальним напрямом науково-практичних досліджень [3].

У вітчизняній науці (Г. Андрєєва, Л. Божович [1], С. Давидов, І. Кон, А. Спіркін та ін.) завжди приділялася значна увага питанням розвитку «самосвідомості» і «професійної самосвідомості», можна з наук, що займається вивченням цієї проблеми, розглядає їх «під своїм кутом зору», акцентуючи увагу на структурі цього психологічного феномена, його взаємозв'язках з іншими компонентами особистості, психологічних механізмах та умовах його формування (розвитку). З позицій психологів розвиток самосвідомості проходить ті ж стадії, які проходить і пізнання людиною об'єктивного світу – від елементарних самовідчуттів до самосприйняття, самоуявлення, думок та понять про себе. Самосвідомість – це усвідомлення людиною себе, своїх можливостей, якостей і властивостей. Розвиток самосвідомості не є окремо взятим самостійним процесом, він здійснюється в єдності з розвитком особистості, заснований на рефлексії і зумовлений здатністю до самоаналізу і оцінками інших людей [2].

Особливий інтерес у контексті нашого дослідження представляють роботи військових психологів і педагогів з даної проблематики. І. Біочинським, Г. Волковицьким, В. Герасимовим, П. Корчемним, Л. Лаптевим, В. Михайлівським досліджено психологічні і педагогічні основи розвитку професійної самосвідомості в ході підготовки офіцерських кадрів у вищих військових закладах, мотивація розвитку самосвідомості, методологія та мето-

ди аналізу рівнів самосвідомості в ході професійного психологічного відбору. Ці дослідники наголошують на тому, що сучасна армія потребує фахівців, здатних самостійно і компетентно приймати рішення, які свідомо готові брати на себе відповідальність за прийняті рішення і їх здійснення, які вміють чітко визначати мету своєї діяльності, прогнозувати варіанти досягнення, аналізувати хід і результати, виносити уроки з можливих невдач і долати труднощі, що неможливо без високого рівня сформованості професійної самосвідомості.

При всій безсумнівній цінності досліджень, що розглядають різні аспекти заявленої проблеми, необхідно відзначити, що професійна самосвідомість розглядається, або як компонент більш широких окремих процесів професійної підготовки, або досліджуються його різні структурні компоненти. Разом з тим, спеціальних психологічних досліджень професійної самосвідомості майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України ще не проводилось.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емпіричні та теоретичні дослідження професійної самосвідомості в сучасній психології можна умовно розділити на дві групи:

1. Дослідження розвитку професійної самосвідомості на різних етапах професійного становлення.
2. Дослідження особливостей професійної самосвідомості у представників різних професійних груп.

У рамках першого напрямку вивчено вплив конкретних психолого-педагогічних технологій на формування професійної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи (В. Каташев); професійну самосвідомість як умову формування психологічної готовності юнаків до самостійної професійної праці (П. Шавір); особливості формування основ професійної самосвідомості старших підлітків (П. Краснорудська); особливості самосвідомості учнів профтехучилищ у процесі навчання (Т. Міронова); особливості розвитку професійної самосвідомості студентів технічних ВНЗ (Т. Фам); динаміку когнітивних компонентів професійної самосвідомості студентів-психологів у процесі навчання (Т. Піддубна); розвиток професійної самосвідомості практичного психолога освіти в процесі навчання у ВНЗ (Л. Шарапов); становлення професійної самосвідомості молодого вчителя (Л. Кандибович). Основною метою досліджень цього напрямку є виявлення психологічних особливостей формування професійної самосвідомості та вивчення впливу на нього умов загальноосвітнього і професійного освітнього процесу. Однак огляд робіт показав, що більшість досліджень цієї групи спрямовано на вивчення цього феномену на допрофесій-

ній стадії або початковій стадії професіоналізації (професійної підготовки).

Дослідження другого напрямку в основному стосуються вивчення специфіки професійної самосвідомості представників різних професій. Відзначимо лише ряд проблем, порушених у рамках цього напрямку: особливості професійної свідомості вихователя дошкільного навчального закладу (О. Недосека); психологічні умови розвитку професійної самосвідомості вчителя (І. Вачков) [7]; структура і розвиток професійної самосвідомості лікарів-хірургів (Т. Міронова); професійна самосвідомість в структурі інтегральної індивідуальності вчителя (А. Савчук); встановлення ролі самосвідомості і процесі професійного розвитку педагога (А. Бизяєва, Л. Мітіна [7], А. Маркова) і т.д. Таким чином, більшість досліджень другої групи спрямовано на вивчення професійної самосвідомості педагогів.

Необхідно відзначити, що при всьому різноманітті емпіричних досліджень в області професійної самосвідомості, потрібно констатувати односторонню спрямованість вивчення цієї проблеми. Як правило, об'єктом цих досліджень є представники соціономічних професій, професійна самосвідомість фахівців технічних і військових професій не достатньо вивчена. Маловивченими на сьогоднішній день також є аспекти становлення професійної самосвідомості в процесі професійного навчання, професійної підготовки, зокрема аспекти, що пов'язані з формуванням професійної самосвідомості студентів технічних ВНЗ, а також курсантів ВВНЗ, зокрема курсантів внутрішніх військ МВС України. Адже, становлення професійної самосвідомості курсантів визначається специфічними особливостями навчальної та службової діяльності.

Сутність діяльності курсантів, що вступили до вищих навчальних закладів МВС України визначається подвійністю їх статусу: з одного боку вони є студентами, з іншого боку, вони є військовослужбовцями внутрішніх військ МВС України, і всі питання, які пов'язані з їх навчальною та службово-бойовою діяльністю суворо регламентовані, що не може відбиватися на специфіці становлення їх професійної самосвідомості.

На необхідність вивчення цієї проблематики вказує характер запитів, які надходять до служб, що здійснюють психологічне супроводження службово-бойової діяльності військовослужбовців внутрішніх військ МВС України. Підсумкові дані відображають проблеми дезадаптації молодих військовослужбовців, незрілості мотиваційної сфери, їх уявлень про характер діяльності, несформованість практичних навичок та вмінь, які дозволяють ефективно виконувати службово-бойові завдання,

що, очевидно, є наслідком несформованості професійної самосвідомості на певному етапі професійного становлення.

Мета статті полягає у визначенні особливостей змістової наповненості структурних компонентів професійної самосвідомості курсантів внутрішніх військ МВС України.

Для реалізації зазначеної мети нами було експериментально визначена структура професійної самосвідомості особистості курсантів внутрішніх військ. У якості досліджуваних виступили курсанти 1-4 курсів Академії внутрішніх військ МВС України.

Отриманий у дослідженні масив даних був оброблений за допомогою факторного аналізу, що дозволив одержати чотирьохфакторну структуру професійної самосвідомості, яка описує більше 70% дисперсії.

Виклад основного матеріалу дослідження

Проблема самосвідомості не має усталеного тезаурусу, при цьому, найбільш поширеною є думка про те, що під самосвідомістю розуміється складний психічний процес, сутність якого полягає в осягненні особистістю численних образів самої себе в різних ситуаціях діяльності і поведінки, у всіх формах взаємодії з іншими людьми і в поєднанні цих образів у єдиний цілісний образ – образ Я; у емоційно-ціннісному ставленні до себе, як особистості, що формується в результаті співвідношення уявлень про себе, реального і ідеального образу Я, а також регуляції на цій основі поведінки та діяльності [4].

У західній психології представлено різноманіття підходів до феномену самосвідомості, так в біхевіоризмі самосвідомість розглядається як поведінкова категорія, яку можна знайти тільки в діях і вчинках (Б. Скіннер). Когнітивна психологія вважає самосвідомість пізнавальною схемою, завдяки якій індивід переробляє інформацію про себе, організовуючи її в особливі поняття і образи (А. Уілкінсон, С. Кнайпер). Для психоаналізу самосвідомість – це мотиваційний феномен (З. Фрейд). У соціальному напрямку самосвідомість розглядається як продукт соціальної взаємодії (Ч. Кулі, Р. Салліван). З позиції гуманістичного підходу самосвідомість – це концепція людини про те, що вона собою представляє (Р. Бернс). Перераховані вище дослідження, носять описовий характер.

У вітчизняній психології немає єдиної точки зору на визначення самосвідомості особистості та її структуру. Тим не менш, у всіх концепціях самосвідомості можна виділити щось спільне: більшість

з них розвивалося в рамках теорії діяльності, автори якої взяли на озброєння філософію діалектичного матеріалізму, і, перш за все, її головна теза про те, що буття і діяльність людини визначають її свідомість (О. Леонтьєв, В. Столін [10], С. Рубінштейн [8], Б. Ананьєв, В. Мерлін, І. Кон, І. Чеснокова [11] та ін.).

У нашому баченні вважаємо доцільним дотримуватися такої точки зору, що самосвідомість є соціальним феноменом, зміст структурних ланок якого зазнає змін в процесі розвитку особистості під впливом основних подій її життєвого шляху (У. Джеймс, Е. Еріксон [12], Р. Оллпорт, В. Мухіна, С. Рубінштейн [1], А. Налчаджян, І. Чеснокова [11] та ін.) і ґрунтується на думці вітчизняних і зарубіжних психологів, які пропонують виділяти в структурі самосвідомості три компоненти: когнітивний, афективно-оціночний і поведінковий (К. Роджерс, Р. Бернс, Е. Еріксон [12], А. Бандура, Р. Оллпорт, О. Леонтьєв, М. Лісіна, І. Чеснокова [11] та ін.).

Когнітивний компонент представлено характеристиками, що відбивають вираженість професійно важливих якостей, а також характеристиками, що відображають рівень професійної ідентичності.

Переважають високі показники за категоріями «яким Я хотів би бути» і «Я як спеціаліст» вказує на актуалізацію образу ідеального Я в оцінках курсантів, проте в самооцінці курсантів «Я як спеціаліст» протягом всього навчання зберігається стійка тенденція до зниження довірливого ставлення до інших людей або нейтралізації довіри до них.

Афективно-оціночна складова професійної самосвідомості включає в себе професійну самооцінку, професійне самовідношення і ставлення до своєї професійної діяльності.

Поведінковий компонент включає в себе мотиваційно-ціннісні і регулятивно-діяльнісні аспекти.

Аналіз робіт, присвячених вивченню особливостей професійної самосвідомості в період отримання професійної освіти, показав, що в цей період досить активно розвиваються всі її компоненти, проте в її структурі відбувається зміщення з афективного на когнітивний компонент, що обумовлює свідоме формування і розвиток професійної самосвідомості (О. Деркач, О. Москаленко). Від курсу до курсу відбувається активізація професійної самосвідомості студентів, підвищуються показники усвідомленості спрямованості (П. Ткачова); формується усвідомлення своєї приналежності до певної професійної спільноти; відбувається наповнення знань, формуються думки про ступінь своєї відповідності до професійних еталонів (С. Клімов) [5].

Так, характер діяльності і рівень розвитку особистості військовослужбовців в період професійного становлення обумовлює різний зміст структурних компонентів професійної самосвідомості.

Перший курс:

1. «Образ себе як суб'єкта професійної підготовки» – орієнтований на усвідомлення себе як суб'єкта навчально-виховної діяльності, відсутність готовності до виконання професійних обов'язків;

2. «Образ себе в майбутньому як представника професії» – присутня ідеалізація і категоричність, при цьому різко заперечується прояв професійно небажаних особистісних якостей: офіцер не повинен бути дріб'язковим, боягузливим і несправедливим;

3. «Образ себе як суб'єкта саморозвитку» – реалізується через цінності внутрішнього світу, потреби, бажання та інтереси. Характеризується гнучкістю і усвідомленістю, зваженою оцінкою позитивних і негативних сторін, переконанням про можливість управляти ходом власного життя;

4. «Образ себе в перспективі саморозвитку» – заснований на уявленні про себе в минулому. Зміст образу представлено у вигляді сукупності параметрів когнітивних репрезентацій бажаного образу «Я» в майбутньому. Виявляється зв'язок між образом себе в професійній сфері і уявленням про себе в майбутньому поза професією.

Другий курс:

1. «Образ себе як суб'єкта професійної підготовки» – орієнтований на осмислення ситуації розвитку, в поєднанні з позитивним уявленням про себе в минулому. Домінують цінності «самоактуалізації», «здоров'я», «синергетичності», а також загальне позитивне ставлення до особистості;

2. «Образ себе в майбутньому як представника професії» – базується на уявленні про користність, організованість і справедливість, як провідних особистісних якостях майбутнього фахівця. Перелік якостей є ідентичним, як в минулому, так і в майбутньому (особистісному і професійному). Відсутні зв'язки з іншими структурами самосвідомості, крім когнітивної;

3. «Образ себе як суб'єкта саморозвитку» – переважає негативний образ себе як представника курсантського середовища, що включає поняття про нещастя, несправедливість, втрати власного достоїнства;

4. «Образ себе в перспективі саморозвитку» – формується на основі зовнішньої орієнтації, з опорою на вказані цілі та умови. Реалізація мети визначається третіми особами або ситуацією і не залежить від самого суб'єкта.

Третій курс:

1. «Образ себе як суб'єкта професійної підготовки» – містить уявлення про себе як щасливого, мужнього і благородного в сьогоденні, спираючись при цьому на образ себе в минулому як гідного, важливого і корисного;

2. «Образ себе в майбутньому як представника професії» – об'єднує сукупність негативних якостей майбутнього офіцера: боягузтво і даремність, подолання яких можливо в процесі особистої активності та ініціативи, відкритості для критики оточуючих і до послідовних змін особистісних якостей;

3. «Образ себе як суб'єкта саморозвитку» – характеризується прагненням до самоврядування, генералізації внутрішньої мотивації саморозвитку, регуляцією цілей розвитку на основі власних (особистих) цінностей і принципів, прийняттям своїх достоїнств і недоліків, сильних і слабких сторін. Актуально також розширення соціальних контактів – встановлення міцних, інтенсивних і різноманітних міжособистісних відносин;

4. «Образ себе в перспективі саморозвитку» – містить у собі протиріччя в структурі самосвідомості: уявлення про себе в майбутньому; професійна ідентифікація.

Четвертий курс:

1. «Образ себе як суб'єкта професійної підготовки» – інтегрує в собі образ курсанта і образ спеціаліста-професіонала, відрізняється цілеспрямованістю, наполегливістю і ініціативністю курсантів в процесі свого професійного та особистісного розвитку, навчальної підготовки;

2. «Образ себе в майбутньому як представника професії» – подолання негативних якостей особистості майбутнього офіцера реалізується з опорою на мотивацію досягнення, власні інтелектуальні здібності, готовність до прийняття критики оточуючих, супроводжується усвідомленням значущості процесу розвитку власної особистості;

3. «Образ себе як суб'єкта саморозвитку» – має тенденцію до саморозвитку, засновану на механізмах автономності, саморегуляції, та інтернальності. Цілі і завдання саморозвитку реалістичні і прагматичні;

4. «Образ себе в перспективі саморозвитку» – містить у собі протиріччя в структурі самосвідомості де, з одного боку, сукупність змінних характеризує цілісну структуру уявлень про себе в майбутньому у зв'язку з навчально-професійною або службовою діяльністю, з іншого боку – виникає необхідність у професійній ідентифікації.

Отже, зміст структури професійної самосвідомості зазнає змін в залежності від курсу навчання. При цьому, зафіксовано збільшення професій-

ної ідентичності від курсу до курсу. Так, якщо на першому курсі курсанти усвідомлюють себе як суб'єкти навчального процесу, то до четвертого курсу «образ Я, як суб'єкт професійної підготовки» курсантів інтегрує в собі не тільки образ курсанта, але і образ спеціаліста-професіонала.

Таким чином, варто зазначити, що на зміст професійної самосвідомості курсантів впливає специфіка діяльності (службово-бойової, навчально-виховної).

Так, кожен курсант є не тільки суб'єктом навчально-виховного процесу, але і виконує функції військовослужбовця внутрішніх військ МВС України. Вся діяльність курсантів має чітко регламентований характер і регулюється статутами, наказами, інструкціями та іншими керівними документами внутрішніх військ МВС України.

Згідно з ними плануються розпорядок дня і типовий план тижня, особливості побуту, своєрідні критерії оцінки діяльності, особливі форми заохочення і покарання, характер взаємин між курсантами та офіцерами [2].

Висновки

Професійна самосвідомість курсантів внутрішніх військ МВС України має певні специфічні риси.

Так, у когнітивному компоненті професійної свідомості від курсу до курсу спостерігається послідовний перехід від поверхневих (формально-атрибутивних) уявлень до формування цілісних знань про професійну діяльність. Формування професійної ідентичності починається з другого і досягає свого максимуму на четвертому курсі. Образ професіонала, що сформувався у тих, хто навчається на першому курсі, стає більш-менш незмінним протягом всіх наступних років навчання.

У *афективно-оціночному* компоненті професійної самосвідомості існують відмінності в сфері самоповаги, саморозуміння, віри в свої сили, прийняття себе, самостійності, здатності контролювати

власне життя, при цьому більш високим рівнем самовідношення характеризуються курсанти першого і четвертого курсів.

У *поведінковому компоненті* в процесі навчання відбувається зниження когнітивної складності уявлень про навколишній світ і суспільство, а також спостерігається некритичне ставлення до власних особистісних якостей, достоїнств і недоліків; зниження рівня показників осмислення життя.

Список літератури

1. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович. – М., 1995. – 375 с.
2. Головкин С.А. Развитие профессионального самосознания будущих офицеров [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук / С.А. Головкин. – Саратов, 2009. – 24 с.
3. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 року № 2232-ХІІ.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий: учеб. пособ. для студентов вузов. – 2-е изд., перераб., доп. / Э.Ф. Зеер. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
5. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – М. – С. 418-425.
6. Психологическое сопровождение выбора профессии: научно-метод. пособ. / [Л.М. Митина, Л.В. Брендакова, И.В. Вачков, И.Н. Грызлова, И.Н. Исакова, В.Г. Колесников, И.М. Кондаков, Ю.А. Кореляков, А.К. Осницкий, И.А. Переверзева, Н.Н. Трушина, Г.В. Шавырина; под ред. Л.М. Митиной]. – 2-е изд., испр. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2003. – 184 с.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2001. – 720 с.
8. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / А.Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
9. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М.: изд-во Моск. ун-та, 1983. – 284 с.
10. Чеснокова И.И. Проблемы самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М., 1977. – 144 с.
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: пер. с англ. / Э. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.

Надійшла до редколегії 10.07.2013

Рецензент: д-р військ. наук, проф. І.О. Кириченко, Академія внутрішніх військ МВС України, Харків.

ФАКТОРНАЯ СТРУКТУРА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМОСОЗНАНИЯ КУРСАНТОВ ВНУТРЕННИХ ВОЙСК МВД УКРАИНЫ

А.С. Колесниченко

Приведены результаты факторного анализа профессионального самосознания курсантов внутренних войск МВД Украины. Определены содержательные особенности структурных компонентов профессионального самосознания курсантов внутренних войск на разных курсах обучения в высшем военном учебном заведении.

Ключевые слова: профессиональное становление, профессиональное самосознание, внутренние войска МВД Украины.

THE FACTORIAL STRUCTURE OF PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS CADETS OF INTERNAL TROOPS OF THE MIA OF UKRAINE

A.S. Kolesnichenko

Results of the factorial analysis of professional consciousness cadets of internal troops of the MIA of Ukraine are given. Substantial features of structural components of professional consciousness cadets of internal troops on different courses in the highest military educational institution are defined.

Keywords: professional becoming, professional consciousness, internal troops of MVD of Ukraine.